**Shohsanam Tursunova Sultonmurod qizi**

# O‘ZBEK TILSHUNOSLARINING LINGVISTIKAGA OID QARASHLARI

**Annotatsiya.** Ushbu maqola o'zbek tilshunosligida leksikologiya sohasida shakllangan ilmiy qarashlarni, nazariy konsepsiyalarni va tadqiqot maktablarini tizimli tahlil qilishga bag'ishlangan. Tadqiqotda tarixiy-qiyosiy tahlil, struktural va funksional-semantik metodologiyalardan foydalanilgan. O'zbek leksikologiyasining XIX asr oxiri — XXI asr boshigacha bo'lgan rivojlanish bosqichlari, asosiy vakillari hamda ularning nazariy hissalari ko'rib chiqilgan. Tahlil natijasida o'zbek tilshunosligida leksikaga oid qarashlarning uch asosiy yo'nalish — tarixiy-etimologik, struktural-semantik va kognitiv-funksional — doirasida rivojlanganligi aniqlandi. Tadqiqot o'zbek leksikologiyasining nazariy tarixini yaxlit va tizimli tarzda ko'rsatib, ushbu sohaning keyingi rivojlanishi uchun metodologik zamin yaratadi.

**Kalit so'zlar:** o'zbek leksikologiyasi, leksik-semantik tahlil, so'z ma'nosi, semasiologiya, leksikografiya, etimologiya, semantik o'zgarish, kognitiv leksikologiya, ilmiy maktab, o'zbek tilshunosligi tarixi.

**Абстракт.** Данная статья посвящена систематическому анализу научных взглядов, теоретических концепций и исследовательских школ, сложившихся в области лексикологии в узбекском языкознании. В исследовании применяются историко-сравнительный анализ, структурная и функционально-семантическая методологии. Рассматриваются этапы развития узбекской лексикологии с конца XIX до начала XXI века, её основные представители и их теоретический вклад. В результате анализа установлено, что взгляды на лексику в узбекском языкознании развивались в рамках трёх основных направлений: историко-этимологического, структурно-семантического и когнитивно-функционального.

**Ключевые слова:** узбекская лексикология, лексико-семантический анализ, значение слова, семасиология, лексикография, этимология, семантические изменения, когнитивная лексикология, научная школа, история узбекского языкознания.

**Abstract.**This article is devoted to the systematic analysis of scholarly views, theoretical concepts and research schools that have developed in the field of lexicology within Uzbek linguistics. The study employs historical-comparative analysis, structural and functional-semantic methodologies. The developmental stages of Uzbek lexicology from the late 19th to the early 21st century, its leading representatives and their theoretical contributions are examined. The analysis establishes that views on lexis in Uzbek linguistics evolved within three principal directions: historical-etymological, structural-semantic and cognitive-functional.

**Keywords:** Uzbek lexicology, lexical-semantic analysis, word meaning, semasiology, lexicography, etymology, semantic change, cognitive lexicology, research school, history of Uzbek linguistics.

Har qanday milliy tilshunoslikning rivojlanishi, eng avvalo, o'sha tilning leksik boyligini o'rganish va tavsiflash bilan chambarchas bog'liq. Leksika — til tizimining eng ko'zga ko'rinadigan, eng tez o'zgaruvchan va eng boy qatlami sifatida — tilshunoslik fani paydo bo'lganidan buyon tadqiqotchilarning e'tiborini o'ziga tortib kelgan. O'zbek tilshunosligi tarixida ham leksikaga oid qarashlarning shakllanishi va rivojlanishi o'ziga xos ilmiy yo'l bosib o'tgan

bo'lib, bu yo'l milliy uyg'onish, sovet davri ilmiy an'analari va mustaqillik yillarining yangi metodologik izlanishlari orqali o'tgan.

O'zbek leksikologiyasining ilmiy tarix sifatida o'rganilishi bir necha sabablarga ko'ra dolzarb hisoblanadi. Birinchidan, fan tarixini bilish kelajak tadqiqotlar uchun poydevor yaratadi va takrorlanishning oldini oladi. Ikkinchidan, ilmiy maktablar va ularning metodologik farqlarini anglash bugungi tadqiqotchiga o'z ishida ongli yondashuv imkonini beradi. Uchinchidan, o'zbek leksikologiyasining nazariy yutuqlarini umumlashtirish milliy tilshunoslikning xalqaro ilm-fandagi o'rnini belgilashga yordam qiladi. Shu boisdan, ushbu tadqiqot faqat tarixiy-bibliografik qiziqish uchun emas, balki kelajak ilmiy izlanishlar uchun ham amaliy ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqotning dolzarbligi shundan iboratki, o'zbek tilshunosligi tarixini yaxlit va tizimli ko'rsatuvchi maxsus ilmiy ishlar hali yetarli emas. Mavjud ishlarda leksikologiya tarixi ko'pincha umumiy tilshunoslik tarixi doirasida qisqacha aks ettirilgan bo'lib, alohida va to'liq tadqiqot ob'ekti sifatida ko'rib chiqilmagan. Ushbu maqola ushbu bo'shliqni to'ldirish maqsadida yozilgan.

Tadqiqotning maqsadi: o'zbek tilshunosligida leksikaga oid qarashlarning tarixiy shakllanishini, asosiy ilmiy maktablar va yo'nalishlarni hamda zamonaviy tadqiqot tendensiyalarini tizimli tahlil qilish va umumlashtirish.

Tadqiqotning vazifalari:

1) o'zbek leksikologiyasining rivojlanish bosqichlarini belgilash;

2) har bir bosqichning yetakchi vakillari va ularning nazariy hissasini ko'rsatish;

3) asosiy ilmiy yo'nalishlar va ularning metodologik xususiyatlarini tavsiflab berish;

4) zamonaviy o'zbek leksikologiyasining muammolari va istiqbollarini aniqlash.

Adabiyotlar sharhi va metodologiya. O'zbek leksikologiyasining ilmiy tarixi haqida gap borganda, avvalo, ushbu soha uchun manba bo'lib xizmat qilgan klassik asarlarni eslatib o'tish zarur. Mahmud Qoshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" (1072–1074) asari nafaqat lug'atchilik, balki leksikologiya va semasiologiya nuqtai nazaridan ham qadrli manba hisoblanadi. Bu asar turkiy so'zlarning ma'nosi, etimologiyasi va qo'llanish doirasini batafsil yoritib, o'rta asrlar turkiy leksikologiyasining ilk namunasi sifatida e'tirof etilgan.[1] Alisher Navoiyning "Muhokamatul lug'atayn" (1499) asari esa turkiy va forsiy so'z boyligini qiyosiy o'rganishning dastlabki tajribasi sifatida leksikologiya tarixi uchun alohida ahamiyat kasb etadi.[2]

Zamonaviy o'zbek tilshunosligida leksikologiya sohasidagi ilmiy qarashlar XIX asr oxiri — XX asr boshida shakllana boshladi. Bu davrda Jadid harakati vakillari — Abdurauf Fitrat, Abdulla Avloniy, Munavvar Qori Abdurashidxonov — o'zbek adabiy tilini tartibga solish, terminologiyani rivojlantirish va lug'at boyligini kengaytirish masalalarida faol ish olib bordi. Fitratning "O'zbek tili grammatikasi" (1930) va "Sarfva nahv" asarlari tilning leksik qatlamiga oid birinchi tizimli qarashlarni ifodaladi. Bu davrda leksikaga yondashuv, asosan, amaliy-me'yoriy xarakter kasb etib, adabiy til normalarini belgilashga qaratilgan edi.[3]

Sovet davri (1930–1991) o'zbek leksikologiyasining ilmiy jihatdan shakllanishida muhim bosqich bo'ldi. Bu davrda Moskva va Leningrad lingvistik maktablarining ta'siri ostida o'zbek tilshunosligi struktural va tizimli yondashuvlarni o'zlashtirdi. V.V. Vinogradov, A.A. Reformatskiy, D.N. Shmelev kabi rus tilshunoslari metodologiyasi o'zbek tilshunoslari tomonidan ijodiy qabul qilindi va mahalliy material asosida rivojlantirildi. G'. Abdurahmonov, A.

Hojiyev, Sh. Shoabdurahmonov kabilarning asarlarida o'zbek leksikasining tizimli tahlili ilk bor tizimli tarzda amalga oshirildi.[4]

Mustaqillik davri (1991 yildan hozirga qadar) o'zbek leksikologiyasida metodologik yangilanish va milliy yo'nalishning kuchayishi bilan ajralib turadi. Bu davrda kognitiv lingvistika, lingvomadaniyatshunoslik va lingvokulturologiya yo'nalishlari o'zbek leksikologiyasiga faol kirib keldi. N. Mahmudov, H. Dadaboyev, M. Mirtojiev, A. Nurmonov, B. Mengliyev kabi olimlarning tadqiqotlari yangi metodologik ufqlar ochdi.[5]

Tadqiqotda tarixiy-qiyosiy tahlil, tavsifiy, struktural-semantik va bibliografik tahlil metodlaridan foydalanildi. Manba sifatida o'zbek tilshunosligiga oid 60 dan ortiq monografiya, darslik va ilmiy maqola ko'rib chiqildi.

Tadqiqot natijalari o'zbek tilshunosligida leksikaga oid qarashlarning to'rtta asosiy tarixiy bosqich doirasida rivojlanganligini ko'rsatdi.

Birinchi bosqich: Klassik davr (XI–XIX asr). Bu davrda leksikaga oid qarashlar mustaqil ilmiy soha sifatida emas, balki lug'atchilik, grammatika va adabiyotshunoslik doirasida namoyon bo'ldi. Mahmud Qoshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asarida 7500 dan ortiq turkiy so'z izohlangan bo'lib, ularning fonetik, grammatik va semantik xususiyatlari haqida qimmatli ma'lumotlar keltirilgan. So'zlarning dialektlar bo'yicha farqlanishi, ko'chma ma'nolari va frazeologik birikmalardagi qo'llanishi haqidagi kuzatuvlar ushbu asarni leksikologiyaning ilk namunasi sifatida baholashga asos beradi. Alisher Navoiyning "Muhokamatul lug'atayn" asarida esa so'zlarning sinonimik munosabatlari va uslubiy farqlari haqida qimmatli mulohazalar bildirilgan.

Ikkinchi bosqich: Jadid davri va milliy uyg'onish (XIX asr oxiri — 1930-yillar).** Bu bosqichda leksikaga munosabat amaliy-me'yoriy xarakter kasb etdi. Jadid ziyolilari o'zbek adabiy tilini arabizm va farsizmlardan tozalash, xalq tiliga yaqinlashtirish va yangi terminlar yaratish masalalarida faol ish olib bordi. Fitratning tilshunoslik asarlarida so'zlarning kelib chiqishi, ma'no doirasi va adabiy me'yordagi o'rni haqida dastlabki ilmiy mulohazalar bildirildi. Avloniyning "Turkiy guliston yoxud axloq" asarida leksik birliklarning semantik va uslubiy xususiyatlariga e'tibor qaratilganligi kuzatiladi. Bu davr leksikologiyasining asosiy xususiyati — milliy til boyligini saqlash va rivojlantirish g'oyasiga xizmat qilish.

Uchinchi bosqich: Sovet davri ilmiy leksikologiyasi (1930–1991).** Bu davrda o'zbek leksikologiyasi tizimli va akademik fan sifatida shakllandi. G'. Abdurahmonov va A. Hojiyevning "O'zbek tili leksikologiyasi" (1982) asari o'zbek leksikologiyasining nazariy asoslarini qo'ygan fundamental manba sifatida e'tirof etilgan. Unda so'zning leksik ma'nosi, polisemiya, omonimiya, sinonimiya, antonimiya, frazeologiya kabi muammolar tizimli tarzda ko'rib chiqilgan. M. Mirtojievning semasiologiyaga oid tadqiqotlari so'z ma'nosining strukturasini va semantik o'zgarish qonuniyatlarini o'rganishda yangi sahifa ochdi. Sh. Rahmatullayevning frazeologiyaga oid fundamental ishlari leksikologiyaning bu tarmog'ini mustaqil ilmiy soha darajasiga ko'tardi. H. Dadaboyevning leksik-semantik guruhlar va semantik maydonlar nazariyasiga oid tadqiqotlari esa struktural leksikologiyaning o'zbekcha ko'rinishini yaratdi.[6]

To'rtinchi bosqich: Mustaqillik davri va zamonaviy leksikologiya (1991 — hozir).** Bu bosqichda o'zbek leksikologiyasida uch asosiy yo'nalish shakllanib, rivojlanib bormoqda. Birinchi yo'nalish — kognitiv leksikologiya: N. Mahmudovning "Til va tafakkur" (2012) asari hamda uning o'zbek tilida konseptual tizimlarni o'rganishga bag'ishlangan tadqiqotlari bu yo'nalishning asosi bo'ldi. So'z ma'nosi kognitiv struktura sifatida talqin qilinib, konsept, freym

va prototip nazariyalari o'zbek materialaiga tatbiq etildi. Ikkinchi yo'nalish — lingvomadaniy leksikologiya: A. Mamatovning madaniy konnotatsiyalar, Sh. Safarovning lingvokulturoligiyaga oid tadqiqotlari o'zbek so'z boyligining milliy-madaniy qatlamlarini ochib berdi. Uchinchi yo'nalish — qiyosiy va areal leksikologiya: turkiy tillar leksikasini qiyosiy o'rganish, o'zbek tilining qo'shni tillar bilan leksik aloqalari B. Mengliyev, A. Nurmonov va boshqa olimlar tomonidan tadqiq etilmoqda.

Asosiy ilmiy maktablar va ularning xususiyatlari. Tadqiqot davomida o'zbek leksikologiyasida uchta yirik ilmiy yo'nalish ajralib turishi aniqlandi. Toshkent lingvistik maktabi (G'. Abdurahmonov, A. Hojiyev, H. Dadaboyev, M. Mirtojiev) struktural-semantik yondashuvni ustuvor deb hisoblaydi va so'zning tizimli-paradigmatik munosabatlarini o'rganishga e'tibor qaratadi. Samarqand lingvistik maktabi (A. Nurmonov, B. Mengliyev va ularning shogirdlari) tilni funksional tizim sifatida tahlil qilib, leksikani grammatika va pragmatika bilan birgalikda ko'rib chiqishni afzal ko'radi. Mustaqillik davri kognitiv maktabi (N. Mahmudov, Sh. Safarov va boshqalar) esa leksikani kognitiv va madaniy-semiotik nuqtai nazardan tadqiq etadi.

Muhokama. Tadqiqot natijalari o'zbek leksikologiyasining o'ta boy va ko'p qatlamli tarixi mavjudligini tasdiqlaydi. Bu tarix, bir tomondan, xalqaro tilshunoslik nazariyalari bilan muloqotda, ikkinchi tomondan, milliy ilmiy an'analar asosida rivojlangan. Ushbu ikki omilning muvozanati o'zbek leksikologiyasining eng muhim xususiyati bo'lib, uni bir tomonlama "import" ilmidan ham, o'z-o'ziga yopiq mahalliy tadqiqotdan ham farqlaydi. Struktural leksikologiya bo'yicha o'zbek tilshunoslarining erishgan yutuqlari xalqaro standartlar bilan raqobatbardosh ekanligi ta'kidlash lozim. G'. Abdurahmonov va A. Hojiyevning leksikologiya sohasidagi ishlari, M. Mirtojievning semasiologiya bo'yicha tadqiqotlari, Sh. Rahmatullayevning frazeologiyaga oid fundamental ishlari — bular hammasi o'zbek leksikologiyasining mustaqil ilmiy maktab sifatida tan olinishiga asos yaratgan. Ushbu olimlarning ishlari faqat o'zbek tilini emas, balki umumturkiy va umumlingvistik muammolarni ham qamrab oladi. Biroq zamonaviy davr nuqtai nazaridan bir qator kamchiliklar ham ko'zga tashlanadi. Kognitiv leksikologiya sohasida olib borilgan ishlar hali yetarli emas; ayniqsa, korpus lingvistikasi metodlarini o'zbek leksikologiyasiga tatbiq etish bo'yicha tadqiqotlar deyarli yo'q. Bundan tashqari, raqamli texnologiyalar davridagi leksik o'zgarishlar — yangi so'zlar, internetizm va neologizmlarning shakllanishi va o'zbek tilida o'zlashishi — yetarli ilmiy e'tiborga loyiq bo'lib qolmoqda. Leksikografiya sohasida ham zamonaviy qo'llanmalar yaratish va mavjud lug'atlarni yangilash masalasi dolzarb bo'lib turibdi. Qiyosiy nuqtai nazardan ko'rilganda, o'zbek leksikologiyasi turk, qozoq, qirg'iz kabi qo'shni turkiy tillar leksikologiyasidan ba'zi jihatlar bo'yicha orqada qolayotganligi seziladi. Xususan, turk tilshunosligida leksikologiya va leksikografiya sohasidagi tadqiqotlar hajm va metodologik xilma-xillik jihatidan ko'proq. Lekin ushbu bo'shliq to'ldiriladigan bo'lib, buning uchun metodologik yangilanish va xalqaro hamkorlik talab etiladi.

Xuiosa. Amalga oshirilgan tadqiqot asosida quyidagi xulosalarga kelindi:

1. O'zbek tilshunosligida leksikaga oid qarashlar klassik davrdan (Mahmud Qoshg'ariy, Alisher Navoiy) hozirgi kungacha to'rt bosqichda rivojlanib kelgan bo'lib, har bir bosqich o'ziga xos metodologik xususiyat va asosiy vakillarga ega.

2. Sovet davrida shakllangan struktural-semantik yo'nalish (G'. Abdurahmonov, A. Hojiyev, M. Mirtojiev, H. Dadaboyev, Sh. Rahmatullayev) o'zbek leksikologiyasida eng kuchli ilmiy an'anani tashkil qiladi va uning yutuqlari bugungi kunda ham o'z qimmatini yo'qotmagan.

3. Mustaqillik davrida kognitiv leksikologiya, lingvomadaniy leksikologiya va qiyosiy-areal leksikologiya yo'nalishlari shakllana boshladi; N. Mahmudov, Sh. Safarov, A. Nurmonov, B. Mengliyev kabilarning tadqiqotlari bu yo'nalishlarning asosini tashkil qildi.

4. O'zbek leksikologiyasida uchta ilmiy maktab — Toshkent struktural maktabi, Samarqand funksional maktabi va mustaqillik davri kognitiv maktabi — ajralib turadi va ular o'zaro to'ldiruvchi xarakter kasb etadi.

5. Zamonaviy o'zbek leksikologiyasida korpus lingvistikasi metodlari, raqamli leksikografiya va neologizmlar tadqiqoti ustuvor yo'nalish bo'lishi zarur bo'lib, ushbu sohada xalqaro hamkorlikni kengaytirish muhim ahamiyat kasb etadi.

*[1] Qoshg'ariy M. Devonu lug'otit turk. — Toshkent: Fan, 1960. — 1-jild. — B. 3–17.*

*[2] Navoiy A. Muhokamatul lug'atayn. — Toshkent: Fan, 1966. — B. 22–41.*

*[3] Fitrat A. O'zbek tili grammatikasi. — Toshkent, 1930. — B. 5–12.*

*[4] Abdurahmonov G'., Hojiyev A. O'zbek tili leksikologiyasi. — Toshkent: Fan, 1982. — B. 7–29.*

*[5] Mahmudov N. Til va tafakkur. — Toshkent: Fan, 2012. — B. 44–68.*

*[6] Dadaboyev H. Leksik-semantik munosabatlar. — Toshkent: Fan, 2009. — B. 18–57.*

**FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR**

1. Qoshg'ariy M. Devonu lug'otit turk. 3 jildda. — Toshkent: Fan, 1960–1963.

2. Navoiy A. Muhokamatul lug'atayn. — Toshkent: Fan, 1966. — 120 b.

3. Fitrat A. O'zbek tili grammatikasi. — Toshkent, 1930. — 180 b.

4. Abdurahmonov G'., Hojiyev A. O'zbek tili leksikologiyasi. — Toshkent: Fan, 1982. — 286 b.

5. Mirtojiev M. O'zbek tilining semasiologiyasi. — Toshkent: O'qituvchi, 2004. — 224 b.

6. Dadaboyev H. Leksik-semantik munosabatlar. — Toshkent: Fan, 2009. — 188 b.

7. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining frazeologik lug'ati. — Toshkent: O'qituvchi, 1978. — 407 b.

8. Mahmudov N. Til va tafakkur. — Toshkent: Fan, 2012. — 312 b.

9. Nurmonov A. O'zbek tilshunosligi tarixi. — Toshkent: Sharq, 2002. — 272 b.

10. Safarov Sh. Kognitiv lingvistika. — Toshkent: O'zbekiston, 2006. — 256 b.

11. Mengliyev B. Hozirgi o'zbek adabiy tili. — Toshkent: Sano-standart, 2018. — 334 b.

12. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. — Toshkent: Fan, 2002. — 168 b.

13. Mamatov A. O'zbek frazeologiyasining leksik-semantik muammolari. — Toshkent: Fan, 1999. — 148 b.

14. Ulashev Q. O'zbek tilining leksikologiyasi. — Toshkent: O'qituvchi, 1995. — 196 b.

15. Tursunov U., Muxtorov J., Rahmatullayev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. — Toshkent: O'zbekiston, 1992. — 400 b.

16. Vinogradov V.V. Leksikologiya i leksikografiya. — Moskva: Nauka, 1977. — 312 s.

17. Shmelev D.N. Problemy semanticheskogo analiza leksiki. — Moskva: Nauka, 1973. — 280 s.

18. Ullmann S. Semantics: An Introduction to the Science of Meaning. — Oxford: Blackwell, 1962. — 278 b.

19. Lyons J. Semantics. Vol. 1–2. — Cambridge: Cambridge University Press, 1977. — 897 b.

20. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. — Chicago: University of Chicago Press, 1980. — 242 b.